

Adamikné Jászó Anna

Retorikai gondolkodás és szövegértő olvasás I.

A szerző ebben a tanulmányban a retorikai gondolkodás és érvelés, valamint a szövegértő olvasás kapcsolatát vizsgálja. Először áttekinti a retorika változásait, a jelenlegi irányzatokat, az érvelést helyezve a középpontba. Tételei a következők: a retorikai érvelés különbözik a formális logika érvelésétől; a retorikai érvelés kvázilogikai, gyakorlati érvelés vagy más szóval valószínűségi érvelés. A valószínűségi érvelést az $I \rightarrow V$ (Igazság $\rightarrow$ Valószínűség) modellel szemléltethetjük. Eszköze a retorikai szillogizmus vagy az enthüméma, amely nemcsak a logikai érvelésnek a lényege, hanem érvényesül az etikai és a lélektani érvelésben is.

A szó az ember; senki sem titkolhatja el önmagát,

Nem adhat mást, mint ami benne van.

Babits Mihály

Két célom van: egyrészt bemutatni a retorika tartalmát, érvelésének jellegzetességét, másrészt bizonyítani, hogy a retorika ismerete nélkülözhetetlen a szövegértő olvasáshoz és a fogalmazáshoz (Adamikné 2006). Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, miért kapcsoltuk össze a szövegértő olvasást és a retorikát. Az ok egyszerű: ha egy szöveget retorikai szabályok szerint hoztak létre, akkor megértéséhez szükség van a retorikai szabályok ismeretére. A Corbett–Connors-féle retorikában olvashatjuk ennek a tételnek a kifejtését. A retorika eredetileg szintetikus művészet, illetve mesterség, építkező, komponáló. Ám jobb olvasókká tehet minket. Az új kritika (new criticism) írói – Cleanth Brooks és Robert Penn Warren – a retorikai elveket alkalmazták a költői szövegek szoros olvasásához (close reading). Mortimer Adler *How to Read a Book* című könyvében retorikai technikákat alkalmaz az ismeretközlő és az érvelő próza olvasásában. Wayne C. Booth *The Rhetoric of Fiction* című könyvében szintén retorikai alapon magyarázza az elbeszélés és a regény narratívájának a formáit.¹

Nálunk Babits Mihály volt az, aki meglátta és hangsúlyozta a retorika mindent átfogó jellegét, vagyis a gondolkodás és a beszéd, az olvasás és az írás egységét *Irodalmi nevelés* című esszéjében, amelyet fogarasi diákjainak írt 1909-ben. A stilisztikáról és a retorikáról elmélkedik, „arról a két stúdiumról, melyet a klasszikus ókor egynek tekintett, és egy néven retorikának nevezett. Egy stúdium ez most is, csak hogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. Egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít, a szó legtagabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás, az írás is beszéd» (Babits 1978).

Az természetes, hogy az ókori művek értelmezéséhez ismerni kell az antik retorika szabályrendszerét, „mert az ókori alkotók műveiket gyakran az antik retorika esztétikai mércéi szerint írták” (Adamik 1998: 38), a retorika mércéi azonban mai napig élnek, szükség van ismeretükre. A retorika ismeretében jobban megérthetjük és kritikusan szemléltethetjük korunk hirdetéseit, kereskedelmi reklámjait, politikai üzeneteit, beszédeit, vitáit, szatíráit, ironikus és kétértelmű műveit. Olyan területen is szükség van retorikai ismeretekre, ahol nem is gondolnánk: az európai uniós vizsgán sok szinkrontolmácsunk megbukott, mert nem mondatról mondatra kellett fordítaniuk, hanem egyszerre egy ötperces szöveget. Ezt csak az adott szövegtípusra jellemző retorikai struktúra ismeretében és észben tartásával lehet megoldani. A szövegértő olvasást mérő, az angolszász országokban kifejlesztett tesztek az ottani eleven retorikai gyakorlat alapján készítik, tehát gyakorlati okok is igénylik a szövegértő olvasás és a retorika összekapcsolását. Természetesen a tanításban nem szabad

szétválasztani a szövegértő olvasást és a szövegalkotást, ahogyan ezt sokan hangsúlyozzák, bár nem biztos, hogy ez az egységben való gondolkodás érvényesül a mai iskolai gyakorlatban.²

A szónok feladatai

A szónoknak öt feladatot kell elvégeznie ahhoz, hogy beszédét megtarthassa, ezek az *inventio*, a *dispositio*, az *elocutio*, a *memoria* és a *pronuntiatio*. Az *inventio* a bizonyítékok és az anyag feltalálása, pontosabban a fellelése, mivel a bizonyítékok és az anyag megvan, nem feltalálni, hanem megkeresni kell őket. Itt meg kell jegyeznünk, hogy sokan az *inventio*t az anyaggyűjtésre korlátozzák, pedig a bizonyítást is előre meg kell fontolni, éppen ezért sok retorikában az *inventio* tartalmazza a bizonyítás tárgyalását (Connors–Corbett 1999; Szeberényi 1849, Névay 1878, Riedl 1888, Négyesy 1901). Kimondatlanul ezt tette Arisztotelész is.

Retorikán belüli és retorikán kívüli bizonyítékok vannak. A retorikán belüli bizonyítékokat a szónok találja fel, a szónok érvelő képességétől függenek. A retorikán kívüli bizonyítékok – ahogyan nevük is mondja – külső forrásokból származó érvek, külső bizonyítékok: tekintélyek, tanúvallomások, statisztikák, maximák, törvények és a *precedens*.³ Arisztotelész ezt mondja: „Rétorikán kívülieknek nevezem mindazokat, amelyeket nem mi gondoltunk ki, hanem már korábban is léteztek: a tanúk, a kínzással kicsikart vallomások, a dokumentumok stb. A rétorikán belüliek azok, amelyeket a módszer szolgáltat, és amelyeket mi hozunk létre. Az előbbieket csak alkalmaznunk kell, az utóbbiakat viszont meg kell találnunk” (Arisztotelész 1999: I/1. 1355b).

„A beszéd által nyújtott bizonyítéknak három fajtája létezik: az első a szónok jellemében van, a második a hallgatóságra tett hatásban, a harmadik pedig magában a beszédben, amely bizonyít, vagy úgy látszik, hogy bizonyít” (Arisztotelész 1999: I/1. 1356a). A retorikán belüli bizonyítékok tehát logikaiak (*logosz*), etikaiak (*éthosz*) és lélektaniak (*pathosz*). A logikai bizonyítás lényegi eszköze az *enthüméma* – amelyet retorikai szillogizmusnak nevezünk –, ennek meghatározott logikája van, ez a logika hatja át az etikai és a lélektani érvelést is, s ez a logika érvényesül az érvforrások felhasználásában is. Ennek a tételnek a bizonyítása a feladatunk.

Az enthüméma fogalma

Arisztotelész meghatározása szerint „a retorika olyan képesség, amely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit” (Arisztotelész 1999: I/1. 1355b). A magam részéről különbséget teszek a *meggyőzés* és a *rábeszélés* között. Ennek a megkülönböztetésnek azért van jelentősége, mert a szakirodalom és a fordítások szinonimaként kezelik ezeket a fogalmakat, szerintünk pedig nem szinonimák. A meggyőzés becsületes eljárás, észérvekkel és megindítással operál; a rábeszélés manipuláció, becsapás, ahogyan azt Szókratész kifejti Platón *Phaidrosz* című dialógusában, s ahogyan a mai szociálpszichológia is megkülönbözteti, a meggyőzéssel szemben befolyásolásról beszél (Szabó 1998; Cialdini 1999).

A következtetésnek (*ratiocinatio*) két útja van, az indukció és a dedukció, amelynek eszköze a szillogizmus. „Világos tehát, hogy a retorika módszertana a bizonyításokkal foglalkozik, a bizonyítás pedig egyfajta igazolás (mert többnyire azt hisszük el, amit igazolva látunk). A retorikai igazolás az enthüméma [és ez – röviden szólva – a legfőbb bizonyítási eljárás]. Az enthüméma a szillogizmus egyik fajtája; minden szillogizmust a dialektika vizsgál, vagy az egész dialektika vagy annak egy része. Ebből világosan következik, hogy az lesz leginkább jártas az enthümémákban, aki leginkább képes felfogni, miből és hogyan jön létre egy szillogizmus, ha hozzáveszi, hogy mire vonatkozik az enthüméma, és miben különbözik a logikai szillogizmusoktól, ugyanis a valóságot és a valószínűt ugyanaz a képesség ragadja meg. Egyébként az emberek természetüktől fogva képesek az igazság felismerésére, s többnyire el is találják az igazságot. Ezért a jártasság a valószínű felismerésében olyan emberben van meg, aki jártas a valóság felismerésében” (Arisztotelész 1999: I/1.

1355a). A szillogizmushoz viszonyul az enthüméma, a szillogizmus a kétségbevonhatatlan igazságra, a szükségszerűre épül, az enthüméma a valószínűre. Az igaz és a valószínű tehát úgy viszonyul egymáshoz, mint a szillogizmus az enthümémához. A modell:

$$I \rightarrow V$$

Igazság $\rightarrow$ Valószínűség

Az indukció a retorikában a példa, a szillogizmus a retorikában az enthüméma, ezenkívül nincs más, mondja Arisztotelész, s tulajdonképpen ezt a kijelentését kell megértenünk. A szóban forgó idézet a következő: „Az enthümémát retorikai szillogizmusnak nevezem, a példát pedig retorikai indukciónak. Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (Arisztotelész 1999: I/1. 1356b). Vagyis az $I \rightarrow V$ modell a bizonyítás minden területén érvényesül (az indukció és a példa viszonyát most nem elemezzük), a „nincs más” arisztotelészi kijelentést kell értelmezni.

Arisztotelész *Retorikájának* legelején magyarázza az enthümémát, s ennek megvan a nyomós oka: a retorikai bizonyítás minden területét átható elvről van szó.

Az enthümémának két meghatározása van. Az egyik szerint az enthüméma csonka szillogizmus: vagy a nagyobb premissza, vagy a kisebb premissza hiányzik, vagy a konklúzió. Kimarad egy része, s ezt a részt a hallgatóság – valószínűleg helyesen – hozzágondolja. Góbi Imre példája a szillogizmusra William Pitt angol miniszterelnök beszédéből: „*Mindazt, ami igazságtalan, el kell törölni. | A rabszolgaság igazságtalan. || Tehát a rabszolgaságot el kell törölni.* Ebből valamelyik premissza elhagyásával lesz enthüméma: *A rabszolgaság igazságtalan. || Tehát a rabszolgaságot el kell törölni.* Vagy: *Mindazt, ami igazságtalan, el kell törölni. || Tehát a rabszolgaságot el kell törölni.* (Góbi 1888). Barthes szerint elmaradhat a konklúzió is (Barthes 1997: 126). *Mindazt, ami igazságtalan, el kell törölni. | A rabszolgaság igazságtalan.* A hiányzó állítást a hallgatóság magában megfogalmazza, innen van az enthüméma hatása: bekapcsolja az embereket a szónokkal való közös gondolkodásba. A törölt állítás „az elmében benne lévő”, azaz *en thūmo*; az egész struktúra tökéletes az elmében, csak nyelvi kifejezése hiányos.⁴ Erre mondta az egyik legnagyobb magyar egyházi szónok és retorikus, Ravasz László, hogy a szónoki beszéd logikai dráma, de olyan dráma, amely a hallgatóság lelkében megy végbe: a szónok „éppen azért, hogy teremthessen, szükséges, hogy belevonja a drámába e második személyt, titokzatos és roppant társát, a hallgatóságot” (Ravasz 1938: 32–4). Természetesen a gondolatbeli kiegészítésben mindig van bizonytalansági tényező, így az egész következtetés inkább valószínű, mint szükségszerű.

Az enthüméma csonka szillogizmusként történő felfogása megvan Arisztotelésznél: „Az enthümémának kevés állításból kell állnia, gyakran kevesebből, mint az első szillogizmus, mert ha valamelyik közülük ismeretes, nem kell megemlíteni, a hallgató maga hozzáteszi. Például ha azt akarjuk kifejezni, hogy Dórieusz olyan versenyben győzött, amelyben a díj koszorú volt, elég azt mondani, hogy az olimpián győzött. Nem kell hozzátenni, hogy az olimpiai játékok díja koszorú, hiszen ezt mindenki tudja” (Arisztotelész 1999: I/2. 1357a). Nem igaz tehát, hogy Quintilianus óta az a felfogás, hogy az enthümémát kiképzésének elliptikus jellege határozza meg. Roland Barthes-nál olvasható ez az elhamarkodott állítás. A Thomas Sloane-féle retorikai enciklopédia helyesen állapítja meg, hogy az enthüméma csonka szillogizmusként való meghatározása már Arisztotelésznél is olvasható (Barthes 1997: 126; Sloane 2001: 249).

A másik meghatározás szerint az enthüméma valószínűsége alapuló szillogizmus. Tehát „úgy lehet meghatározni, »mint szillogizmust, amelyet valószínű okokból, (biztos vagy bizonytalan) jelekből és példákból vonunk le«. Az enthüméma tehát valószínű premisszákból következtet, és bizonyos esetekben nélkülözi a formális érvényességet, s ebben határozottan különbözik a logikai szillogizmustól” (Adamik – A. Jászó – Aczél 2004: 60). A kétségbevonhatatlanul igaz szillogizmus mindnyájunk által ismert példája a következő: *Minden ember halandó. | Szókratész ember. || Szókratész halandó.* Az enthüméma egészen más: *Minden*

athéni szeret érvelni. | Szókratész athéni. || Szókratész szeret érvelni. Ez az enthüméma szerkezetét tekintve ugyanaz, mint az előtte lévő szillogizmus. A különbség a nagyobb premissza bizonyossági fokában van. A szillogizmus nagyobb premisszája kétségszorosan igazságot tartalmaz, következésképpen konklúziója is mindig igaz; az enthüméma nagyobb premisszája csak valószínű, mert lehet olyan athéni, aki nem szeret érvelni, következésképpen konklúziója csak valószínű, igaz lehet, de nem szükségszerűen az. Éppen ezért teljesen elfogadható, ha az enthüméma gnómából – az emberek által elfogadott bölcsességből – indul ki (tulajdonképpen erre épültek a *chria-gyakorlatok*⁵).

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Arisztotelész azt írja, hogy az enthümémát valószínűségekre és jelekre alapozzuk, a jelek pedig kétfélék: szükségszerűek és valószínűek. A szükségszerű jel (*tekmerion*) cáfolhatatlan, például ha valakinek teje van, annak a jele, hogy szült. A valószínű jel (*eikosz*) cáfolható: „minden bölcs ember igazságos, mivel Szókratész bölcs volt, ezért igazságos”, egyáltalán nem biztos, hogy minden bölcs ember egyúttal igazságos is, csak valószínű. Quintilianus úgy érezhette, hogy a jel nem illik az eddig felvázolt rendszerbe: „Minden retorikán belüli bizonyíték jeleken, érveken vagy példákon alapszik. Tudom – írja –, hogy a legtöbbször a jeleket az érvek egy csoportjának tekintik. Hogy én ezektől megkülönböztetem őket, annak az oka először is az, hogy csaknem a retorikán kívüliekhez tartoznak. (Mert a véres ruha, a segélykiáltás, a kék folt olyan eszközök, mint a jegyzőkönyvek, a híresztelések és a tanúk, továbbá nem a szónok találja ki őket, hanem az ügyel együtt a rendelkezésére bocsátják.) A második ok az, hogy a jelek, ha kétségszorosan igazságot tartalmaznak, nem érvek, mivel ahol ilyenek vannak, ott az ügy nem kérdéses, érvnek pedig csak ott van helye, ahol az ügy vitás. Ha pedig kétségszorosan igazságot tartalmaznak, akkor nem érvek, hanem maguk is érvekre szorulnak» (Quintilianus 2008). A jelet – *szémeion* – némelyek bűnjelnek vagy nyomnak nevezik. A szükségszerű jelek Quintilianus szerint alig esnek a retorika szabályai alá, „mert ahol megcáfolhatatlan jel van, ott még per sincs”. A valószínű jelek „önmagukban nem képesek a kételyt eloszlatni, ha egyéb körülmények is támogatják őket, igen nagy erejük van”. Ha például valakinek a mellén seb tátong, öngyilkos is lehetett, meg is gyilkolhatták, tehát bizonyító körülményeket kell keresni. Éppen ezért a valószínű jeleket a körülmények között célszerű tárgyalni.

Az ókori retorikák tehát a retorikán belüli bizonyítékokat három csoportba osztották, ezek a *jelek*, az *érvek* és a *példák* (Quintilianus 2008).

Az érveket Lausberg (1960) két csoportban tárgyalja, először az okoskodás (*ratiocinatio*), majd a tartalom (*loci*) szerint. A *ratiocinatio* körébe tartozik a következtetés.

Ezen kitérő után visszatérek az enthümémához.

Az *enthüméma* tehát *retorikai szillogizmus*, *kvázi szillogizmus* vagy *pszeudo szillogizmus*. A hallgatóság figyelembe vétele miatt van rá szükség: egyrészt nincsen idő hosszú és részletes logikai levezetésekre, másrészt ezeket a hallgatóság nem értené, harmadrészt a hallgatóságot be kell kapcsolni a gondolkodásba, s ez úgy érhető el, hogy valószínű, a közfelfogás által sugallt tételekből indulunk ki, s ez a közfelfogásra való alapozás csak erősödik a kihagyások révén. Nem arról van szó, hogy a hallgatóság műveletlen, nem „rájátszás a műveletlen emberek közegében könnyedén kezelt közösségi okoskodásra” (Barthes 1997: 125). A természetes, mindennapi gondolkodás felismeréséről van szó, ezt fényesen bizonyítja a dialógusok kiegészítése, amelyet az *etnometodológiai* kísérletekben végeznek.⁶

Felállíthatjuk tehát a modellt, amely azt mondja, hogy a szillogizmus igazságához viszonyítva az enthüméma valószínű, s erre a valószínűsége a cél kényszeríti a szónokot, a cél pedig a hallgatóság bekapcsolása a közös gondolkodásba, s ezáltal meggyőzése. Képleten kifejezve:

$I \rightarrow V$

CÉL

„Az enthüméma tehát sem formailag, sem tartalmilag nem olyan szigorú, mint a szillogizmus, de ugyanolyan rendszeres. [...] Arisztotelész [...] mind az enthümémát, mind a példát logikusnak tekinti, mert afféle gyakorlati logika érvényesül bennük, amely képes meggyőzni az átlagembert.”⁷

A továbbiakban azt bizonyítjuk, hogy ez a képlet – vagyis az enthüméma logikája – érvényesül az érvelés többi tartományában, az arisztotelészi „nincs más” állítás belátása a cél.

Ugyanez a logika érvényesül az etikai és a lélektani meggyőzésben, az *ethos*ban és a *pathos*ban, vagy ahogyan régi retorikusaink írták: a *megindítás*ban. Gyakran szembeállítják ugyanis a példa és az enthüméma által nyújtott logikai bizonyítékokat a szónok jellemével mint bizonyítékkal, és szembeállítják a pathosszal, vagyis azzal, hogy a szónok milyen érzelmeket tud kiváltani a hallgatóban. Sok retorikában a meggyőzéstől elkülönítve szerepel a megindítás, legalábbis úgy mutatják be, mint a meggyőzéstől független tartományt, pedig egységről van szó. Arisztotelész hosszasan foglalkozik az érzelmekkel és a jellemekkel (Arisztotelész 1999: I/2. 12–17). „Kérdés mármost, hogy Arisztotelész akarta-e ezt a szembeállítást, azaz kizárta-e az enthümémát az *éthosz*ból és a *pathosz*ból. [...] Ha tehát a logikai bizonyítékok (a példa és az enthüméma), továbbá a szónok jelleme által nyújtott bizonyíték (az *éthosz*) és a szónok ébresztette érzelmek (a *pathosz*) egységet alkotnak, akkor Arisztotelész *Rétorikájának* struktúrája is logikussá válik” (Adamik – A. Jászó – Aczél 2004: 65).

A *Rétorika* egységét két ténnyel is tudjuk bizonyítani. Az egyik bizonyítékra Adamik hívja fel a figyelmet: azok a premisszák, amelyeket a szónok az enthümémákhoz használ, közhelyek vagy olyan speciális érvek, amelyek az etika és a politika, az erények és a hibák, az érzelmek területéről származnak; a hallgatóság vélekedését, hitét képviselik. Arisztotelész először az enthümémát mint a bizonyítás fő eszközét mutatja be, utána felsorolja azokat a toposzokat, ahonnan az enthümémák alkothatók, végül pedig részletesen leírja az enthümémák különböző fajtáit. Így biztosítva van a logosz, az *éthosz* és a *pathosz* egysége.

A másik bizonyítékot Barthes fogalmazza meg: Arisztotelész felismerte a pszichológiai retorikát; ám mivel továbbra is egy tekhnétől tette függővé, az övé „kivetített” pszichológia: a pszichológia, miként képzelik, nem „az, ami a fejben van”, hanem amiről a közönség azt hiszi, hogy a másik fejében benne van. Ez egy endoxon, „valószerűségi” pszichológia, szemben a „valódi” pszichológiával, ahogyan az enthüméma szemben áll a „valódi” (bemutató) szillogizmussal. Arisztotelész előtt a technográfusok már javasolták az olyan pszichikai állapotok számbavételét, mint a száanalom; de Arisztotelész fedezte fel a szenvedélyek gondos osztályozását, nemcsak aszerint, hogy melyek ezek, de aszerint is, hogy melyeknek hiszik őket: nem tudományosan írta le őket, hanem ahhoz keresett érveket, hogy miként hasznosíthatók a szenvedélyek a közönség eszméinek függvényében. A szenvedélyek kifejezetten premisszák, helyek: Arisztotelész „pszichológiai retorikája az *eikosz*, a valószerű szenvedély leírása” (Barthes 1997: 144–145). Ez az álláspont nyelvileg is megfogható, mindig a „fogadjuk el, hogy” fordulattal vezeti be az egyes érzelmek leírását: „Fogadjuk el, hogy a harag fájdalomtól kísért törekvés egy nyilvánvaló bosszúra egy nyilvánvaló semmibevételért”; „Fogadjuk el tehát, hogy szeretni annyit tesz, mint azt kívánni másnak, ami véleményünk szerint jó”; „Fogadjuk el, hogy a félelem olyan fájdalom és aggodalom, amely abból az elképzelésből származik, hogy valami veszélyes és fájdalmas rossz fenyeget bennünket”. Hasonlóképpen írja le a jellemeket, a fiatalok és az öregek, a gazdagok és a hatalmasok jellemét, például „Azt a jellemet, amely a gazdagsággal jár együtt, mindenki világosan láthatja” (Arisztotelész 1999: II/1. 1378a, II/3. 1380b, II/4. 1382a, II/14. 1390b). Az érzelmeket mindig ellentéteikkel együtt mutatja be, tehát oppozíciókban. Arról az egyszerű tényről se feledkezzünk meg, hogy a *thümosz* jelentése nemcsak 'értelem', hanem 'szív, vágy, akarat' is.

A *pathosz* és az *éthosz* vonatkozásában is megállapíthatjuk, hogy érvényes az $I \rightarrow V$ modell.

Az éthosz, a szónok jelleme, és a jellemből származó hatást minden időben fontosnak tekintették. Álljon itt néhány kiragadott példa.

Az etikai érvelés – az éthosz – mindenképpen kapcsolatban van a lélektani érveléssel (Barthes nem véletlenül vonta össze ezt a két tartományt), mivel itt is az erkölcsről alkotott közfelfogás hat; régi retorikusaink a *megindítás* terminust használták egységesen az ethosra és a pathosra.

Arisztotelész azt mondja, hogy a retorikán belüli bizonyítékok egy része a szónok jellemében van, a jó szónokot erény, bölcsesség és jóakarat jellemzi. Platón *Phaidrosz* című dialógusában a következő szavakat adja Szókratész szájába: „Ha most már egy szónok, akinek fogalma sincs a jóról és a rosszról, kezébe kerít egy várost, amely ugyanilyen színvonalon áll, és azt próbálja meggyőzni, nem holmi szamarat dicsérve ló gyanánt, hanem a rosszat jó gyanánt, és minthogy tanulmányozta a tömeg nézeteit, rá is veszi, hogy rosszat tegyen jó gyanánt – mit gondolsz, milyen termést hoz a retorika ilyen vetés után?” Már kezdetektől fogva felmerült a retorikával kapcsolatban az az aggály, hogy a rosszra is fel lehet használni, ezeket az aggályokat Platón és Szókratész is megfogalmazta. Nem a retorikát magát vetették el, hanem a szó hatalmával való visszaélést (Platón 1984: 765–766).

Quintilianus *Szónoklattanának* utolsó, 12. könyvét szenteli az etikai problémának, s kimondja, hogy a szónok csak *vir bonus dicendi peritus*, becsületes, beszédben jártas férfi lehet (eredetileg Cato mondása). Hosszasan fejtegeti az éthosz kérdését: „Semmi sem annyira megszállott, annyira sokarcú, annyira eltérő indulatoktól megkínzott és zaklatott, mint a romlott lélek. Mert amikor áskálódik, a remény, a gond és a kínlódás emésztí, amikor pedig már elkövette a bűnt, a nyugtalanság, a bűnbánat és a várható büntetések gyötrik. Hogyan jut hely közöttük a tudománynak vagy bármiféle más, hasznos művészetnek?” Bármily jól beszél is egy ember, ha erkölcstelen, Quintilianus megtagadja tőle a szónok nevet. „Hiszen könnyebben meggyőz másokat az, aki előbb önmagát győzte meg” (Quintilianus 2008).

A hazai szakirodalomban is tárgyalják az éthosz kérdését. Zichy Antal *A szónoklatról* című előadásában (1868) azt mondja, hogy számára nem fontos a költő vagy a zeneköltő személyisége, ám „Nem ily viszonyban állok a szónokhoz, kinek kezébe magam és családom jóléte, hazám jelen és jövő boldogsága van talán letéve. Joggal kérjük, nemcsak azt, hogy mit mond? – hanem azt is, hogy ki mondja?» (Zichy 1868). Babits ezt írja fogarasi diákjainak *Irodalmi nevelés* című esszéjében: „De a szó hatalma azóta sem csökkent [ti. az ókori szónokok óta], mert a szóval a gondolat harcolt, s van-e hatalmasabb a gondolatnál? De jegyezd meg: csak a jó gondolat harcolhat jó szóval. Be tud-e bizonyítani valamit, ami nem igaz? Csak gyengeelméjűeknek. Rá tudsz-e bírni valamire, ami nem helyes? Csak gyenge jelleműeket. Az igazi szónok nem gyengeelméjű, nem gyengejellemű hallgatókra számít. Nagy szónok nem lehet hamis úgy szónoka: tudatosan soha” (Babits 1978). A viharos XX. században is felmerült a szónok és az éthosz viszonyának problémája, az egyik irányzatnak a középponti kérdése: a retorika mint etikai érték. Richard M. Weaver *A retorika etikája* című művében azt fejtegeti, hogy a retorikát csak az igazság kiderítésére szabad használni, s le kell leplezni a manipulációt.⁸

Quintilianus azt tanítja, hogy a szónok „megfontolt öntudata” mögött felkészültsége álljon: „a szavak és az alakzatok könnyed bősége, a feltárás elmélete, az ügyes elrendezés, az erős emlékezet és a meggyőző előadásmód” (Quintilianus 2008). Jártasnak kell lennie a filozófiában, az etikában és a logikában, valamint a történelemben és a jogtudományban, s manapság a közgazdaság-tudományban.⁹

Jegyzetek

¹ „As originally conceived, rhetoric was primarily a synthetic art – an art for »building up«, for »composing«, something. But rhetoric can also be used as analytical art – an art for »breaking down« what has been composed. As such, it can make us better readers” – Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J. 1999.

Classical Rhetoric for the Modern Student. Fourth edition. New York – Oxford. Oxford University Press. 25. A továbbiakban Corbett–Connors-féle retorika megjelöléssel utalok rá. Vö. Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Budapest. Osiris Kiadó.

² 33 téma a szövegértő olvasás fejlesztésére című könyvem alcíme nem véletlenül a következő: *Az esszéírás tanításával* (2004. Holnap Kiadó).

³ A retorikán kívüli bizonyítékokat a különféle retorikák különféle csoportosításban adják meg (Corbett–Connors 1999: 112–120). A Corbett–Connors-féle logikusnak és korszerűnek tűnik, ezért ezt használom. Egyébként a statisztikák fontosságára már XIX. századi magyar retorikusok is felhívták a figyelmet.

⁴ A görög *thümosz* jelentése 'lélek, szív (mint az érzelmek, szenvedélyek székhelye), érzület, érzés, értelem'. Az enthüméma jelentése nemcsak 'az elmében benne lévő', hanem az 'érzelmekben benne lévő'. A terminus összetett jelentésénél fogva az érzelmi-etikai ráhatásra is vonatkozik.

⁵ A *chria* olyan bölcs mondás, amelynek ismerjük a szerzőjét, tulajdonképpen szállóige. A retorikai gyakorlatokon ilyen bölcs mondásra kellett a tanítványoknak beszédet szerkeszteniük. Ezek a retorikai gyakorlatok a XIX. században is éltek, Kossuth is ilyeneken edződött. Az Országos Kossuth Lajos Szónokversenyen is ez a gyakorlat él tovább, a versenyzőknek ugyanis egy híres mondást kell kifejteniük. Vö. Bolonyai Gábor 2001. *Antik szónoki gyakorlatok*. Typotex Kiadó. Budapest.

⁶ Az etnometodológusok azt vizsgálják, hogyan használják az emberek egymás közti kapcsolataikban a nyelvet; hogyan alkalmazzák azt, amit köznapi tudásnak és gyakorlati okoskodásnak neveznek: „A gyakorlati okoskodás arra a módra utal, ahogyan az emberek felhasználják köznapi tudásukat és ahogyan ezt a tudást mindennapi életvezetésükben alkalmazzák; mi az, amit feltételeznek, mi az, amit soha nem kérdőjeleznek meg, hogy választják ki azokat a dolgokat, amelyekkel foglalkoznak, és hogyan illesztik egymáshoz a társadalmi érintkezésben a köznapi tudás darabkáit, hogy fenntartsák a »normális« látszatokat. Ez egészen más, mint a logikus gondolkodás, vagy a tudományos hipotézisek megfogalmazása és ellenőrzése – ezeket formális körülmények között sajátítjuk el, és nagyon specializált célok elérésére szolgálnak” (Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég Kiadó. Budapest. 228).

⁷ Az $I \rightarrow V$ modell nem mond ellent annak a tételnek, hogy a retorikának az igazságot kell közvetítenie. Szókratész a következő magyarázatot adja: „megállapítottuk, hogy a valószínű éppen az igazhoz való hasonlósága miatt talál hitelre a tömeg előtt; ami pedig a hasonlóságokat illeti, épp az imént tárgyaltuk meg, hogy az, aki az igazságot ismeri, mindenütt képes a hasonlóságot fellelni” (Platón 1984: 795).

⁸ Weaver 1953. *The Ethics of Rhetoric* című könyvében nyolc esszét közöl, az első – nem véletlenül – *Phaidrosz és a retorika természete*. Vö. Adamik – A. Jászó – Aczél 2004: 144.

⁹ A szakirodalom nem egységes a logosz, ethosz, pathosz megítélésében. Zentai István ezt írja: „Azokat az érvelő befolyásolásokat, amelyek nagymértékben alapoznak a célszemély érzelmi vagy morális jellegű értékelő attitűdjeire, rábeszélésnek nevezzük, szemben a racionális meggyőzéssel, amely olyan szimbolikus stratégiákat alkalmaz, amelyek az észhez szólnak, a racionalitásra alapoznak.” Zentai meggyőzést és rábeszélést különböztet meg, a rábeszélést pedig azonosítja az érzelmi-erkölcsi érveléssel. Ez az álláspont ellentétes azzal az állásponttal, amely a retorikai szakirodalomban Arisztotelésztől Perelmanig kialakult. Zentai István 1998. *A meggyőzés útjai*. Typotex Kiadó. Budapest. 44.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2006. *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Adamik Tamás 1998. A szöveg értelmezése. In: Havas László (szerk.) *Bevezetés az ókortudományba. 1. kötet*. KLTE BTK. Debrecen.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Fordította és a bevezetést írta Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest.
- Barthes, Roland 1997. *A régi retorika*. Jelenkor Kiadó. Pécs.
- Babits Mihály 1978. Irodalmi nevelés. In: *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Cialdini, Robert 1999. *A befolyásolás lélektana*. Corvinus. Budapest.
- Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert R. J. 1999. *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Fourth edition. Oxford University Press. New York – Oxford.
- Góbi Imre 1888. *Rhetorika. A gymnásiumok VI. osztálya számára*. Budapest.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Hueber. München.
- Négyesy László 1901. *Rhetorika. Prózai olvasmányok. Elmélet*. Lampel. Budapest.
- Névy László 1878. *Rhetorika. A prózai műfajok elmélete*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés. Budapest.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Platón 1984. Phaidrosz. Fordította Kövendi Dénes. In: *Platón összes művei*. Európa Kiadó. Budapest.
- Ravasz László 1938. A beszéd mint műalkotás. In: *Legyen világosság. 3. kötet*. Budapest. 32–42.
- Riedl Frigyes 1888. *Rhetorika és retorikai olvasókönyv*. Lampel Róbert.
- Sloane, Thomas (ed.) 2001. *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press. Oxford.
- Szabó István 1998. *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szeberényi Lajos 1849. *Politikai szónoklat-tan*. Pest.
- Zichy Antal 1868. *A szónokról*. Emich Gusztáv. Pest.

Adamikné, Jászó Anna

Rhetoric thinking and reading comprehension

In this paper the relation between rhetoric thinking, reasoning and reading comprehension is investigated. While focusing on reasoning, first the development and current trends of rhetoric are reviewed. The hypotheses are the following: rhetoric reasoning differs from formal reasoning; rhetoric reasoning is quasilogical or practical reasoning, i.e., presumptive reasoning. Presumptive reasoning can be illustrated by the model $I \rightarrow V$ (Igazság $\rightarrow$ Valószínűség) [$T \rightarrow P$ (Truth $\rightarrow$ Presumption)]. Its device is the rhetorical syllogism or enthymeme, which is the core of not only logical, but of ethical and psychological reasoning as well.

A tanulmány II. része a folyóirat következő számában olvasható.

Kulcsszók: alkalmazott nyelvtudomány, retorika, szövegértés, olvasás, érvelés

Keywords: applied linguistics, rhetoric, text comprehension, reading, argumentation

Az írás szerzőjéről

Adamikné Jászó Anna

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország

a.jaszo.anna[kukac]btk.elte.hu

<https://orcid.org/0000-0003-4590-2772>